

*Madách Imre epikus nőábrázolásairól – másodízben**

A Koszorú 1864. szeptember 18-i és szeptember 25-i számában jelent meg Madách Imre egyetlen életében publikált elbeszélése, *A Kolozsiak. Az ember tragédiája* kiadása után Madáchban felébredt a közlési vágy, rövid időn belül számos írása látott napvilágot a Koszorúban, a *Részvét könyvében*, a Fővárosi Lapokban és a Vasárnapi Újságban. Az öt felkereső szerkesztői levelekre a nehézkesen dolgozó Madách az írói műhelyében – az alsósztrégovai „oroszlánbarlangban” – felhalmozódott, az idáig publikálatlan kéziratok elküldésével válaszolt.¹ 1862. szeptember 13-án kelt a szociális alapon szerveződő, az írók segélyezését szakmai célként kitűző szervezet, a Magyar Írók Segélyegyletének² ama levele – Eötvös József választmányi elnök, valamint Gyulai Pál ideglenes titkár és szerkesztő aláírásával –, amelyben az alaptőke növelésére kiadandó album jövőbeli szerzői közé Madáchot is meghívták.³ A Segélyegylet hivatalos kiadványának szánt *Részvét könyve* a 19. század közepén fénykorukat élő filantróp irodalmi vállalkozások körébe sorolható, egyike azoknak a kiadványoknak, „amelyek a korszak ismert szerzőit vonzották, s az elismert szerzők révén pedig az adott ügynek kívántak minél nagyobb támogatást szerezni”.⁴ Egy

* A szerző a mű megírásának idején a Petőfi Irodalmi Múzeum Móricz Zsigmond-ösztöndíjasa volt.

¹ KERÉNYI Ferenc, *Madách Imre*, Pozsony, Kalligram, 2006, 221–223.

² Vö. T. SZABÓ Levente, *Az irodalmi hivatásosodás és az írói szolidaritás új formái a 19. század közepén: a Magyar Írók Segélyegylet esete*, Irodalomtörténet, 2008/3, 347–377.

³ A Magyar Írók Segélyegylete – Madách Imrének, Pest, 1862. szept. 13. = MADÁCH Imre *levelezése*, kiad. ANDOR Csaba, GRÉCZI-ZSOLDOS Enikő, Salgótarján – Szeged, Dornyay Béla Múzeum – Madách Irodalmi Társaság, 2014, 342.

⁴ T. SZABÓ Levente, *A magyar irodalmi-színházi filantropkapitalizmus kezdetei a 19. század közepén = Adomány, díj, jutalom, segély: A mecenatúra színváltásai az irodalomtörténetben*, szerk. KOLLÁR Zsuzsanna, HITES Sándor, Budapest, reciti, 2022, 110.

karitatív célú segélyalbumban publikálni egyrésről kecsegtető lehetőséget jelentett a láthatóságra nézve, másrésről a filantróp gesztus az írói imázsépítésben is kamatoztatható volt: a közlések „a jószívű, áldozatkész alkotók imázsát forgalmazták az írásaikat átengedő alkotókról”.⁵

Az irodalmi nyilvánosságba épp csak belépő Madách eleget tett a felkérésnek, korábbi írásait küldve el az album részére, ámbar az a Gyulaihoz írt leveléből sem derül ki, hogy mely művekről van szó: „A’ Részvét könyve számára bátor voltam hozzád néhány darabot küldeni a’ télen, azon kéréssel, hogy azokból ha mit kiválaszthatsz, válassz ki; ha mit használható találsz a’ Koszorú számára, add oda, ha pedig egyáltalán nem birnak beccsel, pár sorral értesíts, hogy legalább időmet a’ többiek rendbehozására ne fecsérlejem.”⁶ Az eredetileg évenkéntire tervezett szépirodalmi gyűjtemény végül egyetlen alkalommal jelent meg, Gyulai szerkesztésében, Madách három művét, az *Önmegtagadás*, a *Megnyugvás a sorsban* és a *Télen* című verseket közölve.⁷

A Madách-novellák kronológiájáról értekező Györffy Miklós szerint a levélben emlegetett „darabok” között szerepelt *A Kolozsiak* kézírata is. Györffy kétségbe vonta azt, hogy Madách a Segélyegylet felkérése után írta a művet: Madách munkamódszerét tekintve ugyanis aligha elképzelhető, hogy a szerző az 1862. november 15-i leadási határidőig elkészült volna egy ilyen terjedelmes szöveggel, valószínűsíthetően tehát egy már korábban papírra vetett írását dolgozta át a *Részvét könyve* számára.⁸ Gyulai válaszlevele nem maradt fenn vagy lappang (kérdéses, hogy válaszolt-e egyáltalán Madáchnak), így a közvetítőszerepének részletei sem adatolhatók: tény, hogy Madách szövegei *A Kolozsiak* kéziratával egyetemben idővel elkerültek Aranyhoz. Hogy mikor, arról Madáchnak sem volt tudomása. Az elhúzódozó procedúrából az alkotásai esztétikai minőségében bizonytalan Madách azt a következtetést vonta le, hogy művei talán nem elég színvonalasok a közléshez, miközben újabb és újabb kéziratokat küldött Aranynak:

Ne sajnáld tőlem a fáradságot, nagy dolog az sok elfoglaltságaid közt, de te szíveségből nagyobbakat is megtettél. – Így voltam ládd egy novellával s néhány verssel, mit a’ részvét könyvébe küldtem, hogy választva belőlök a’ többit lapodnak adják át. – Holnapok, fél évek multak, s egy egy jelent meg lapodban, nem tudom magam tájékozni, ezeket is csak az elnéző jóakarát közölte-e veled, v[agy] ezek jók a’ többi rosz, – midőn én talán épen másokat hittem jobbaknak, a’ novella végre egészen silány-e v[agy] mi hibája.⁹

⁵ *Uo.*, 113.

⁶ Madách Imre – Gyulai Pálnak, Alsósztrégova, 1863. febr. 17. = MADÁCH levelezése, 355–356.

⁷ *Részvét könyve*, A Magyar Írók Segélyegylete megbízásából az alaptőke javára szerkeszti GYULAI Pál, Pest, Kiadja a Magyar Írók Segélyegylete, 1863, 68, 223, 269–273.

⁸ GYÖRFFY Miklós, *Madách novelláinak kronológiájához*, Irodalomtörténet, 1961/2, 189–191.

⁹ Madách Imre – Arany Jánosnak, Alsósztrégova, 1864. márc. 14. = MADÁCH levelezése, 374–375.

Arany nyílt levélben válaszolt Madáchnak a Koszorú 1864. március 20-i számában: „E percben kapom. Válasz reá, mihelyt lehet. Addig is ennyit: a próza még nem volt kezemnél: a versekből három, és kettőt kiadtam. Mi a többit illeti: erről levélben, vagy még jobb lenne, e szép tavasz napok folytán – személyesen. Szives üdvözlés.”¹⁰ *A Kolozsiak* végül szeptemberben jelent meg, közvetlenül a szerző halála előtt, míg az október 16-án közölt *Őszi érzés* című verset Madách már nem érte meg.¹¹

A novella címéhez Arany a következő szerkesztői megjegyzést illesztette: „Barkóczi, Barkóczi, Barkóczi.” A kiegészítést Szemere Miklós a maga tréfálkozó modorában bírálta az Aranyhoz írt egyik levelében: „A »Barkóczi, Barkóczi, Barkóczi« csillagozást kár hogy tetted, – igen nem jó sensációt okozott az itt vidékünkön; mert él még nehány Kolosy, s egy igen öreg is köztök, s ez valóságos dühbe jött csillagozásodra. Már ha a novella megjelent is azon cím alatt, csak ne csillagoztad volna úgy. [...] Valódi darázs-fészekbe lökted azon csillagozást. Meg ölnek, meg trucidálnak, meg spékelnék, ha – közējök vetődöl valaha.”¹² Madách elbeszélésében mindkét családnév szimbolikus értelemmel telítődik: a Kolozsihoz a balszerencse, az emberekre háramló sorscsapások, míg a Barkóczihoz a jószerencse, a boldogulás képzele tapad. *A Kolozsiak* kezdetén és az epilógusban válik hangsúlyossá, hogy a Kolozsi név pusztán kiejtése szerencsétlenséget hozhat, ám a rontás elhárítható a Barkóczi név háromszori kimondásával.¹³ Arany belépése a novella „játéktérébe” tehát (ön)ironikus gesztusként is értelmezhető, miközben akaratlanul továbbörökítette a Kolozsi család nevéhez kapcsolódó, az oralitásban gyökerező hagyomány egyes elemeit.

A regionális köztudatban élő narratívumokra már Kazinczynál is találhatunk példákat. *A' Szirmay-ház a' Magyar Nemzet Európába költözése olta a' mai időkig* című genealógiai dolgozatában találhatók Kazinczy feljegyzései a Kolozsiak életére vonatkozóan, ahol Kolozsi (Kolosy/Kolosi) József kapcsán hasonló szerencsétlenségekről olvashatunk:

Kolozsi öszveakad Gróf Sztáray Mihállyal, 's a' Gróf' lova hirtelen rosszul lesz 's megdöglik. – Meglátogatja Gróf Majláthné, 's a' Grófné idéten szül. – Keresztül megy Tolcsván, 's tűz támad, 's a' határt elveri a' jég. – Lazonyt és Olaszit ugyan ez a' szerencsétlenség éri hamar azután hogy ő ott megfordult. – Kazinczy Péterné, Boronkay Éva, rég olta betegeskedik, 's csak akkor tud meghalni, mikor Kolozsi meglátogatja. – Superint. Hunyadi

¹⁰ Koszorú, 1864. március 20., I/12, 288.

¹¹ Koszorú, 1864. október 16., II/16, 372.

¹² Szemere Miklós – Arany Jánosnak, Lasztóc, 1864. október 6.[?] = ARANY János, *Levelezés (1862–1865)*, s. a. r. Új Imre Attila, Budapest, Universitas – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudomány Intézet, 2014 (ARANY János Összes Művei, XVIII), 506–507.

¹³ Vö. ARANY János, *Prózai művek 3. Glosszák, szerkesztői üzenetek, szerkesztői megjegyzések, előfizetési felhívások*, s. a. r. NÉMETH G. Béla, Budapest, Akadémiai, 1963 (ARANY János Összes Művei, XII), 583.

Ferencz Debreczenből feljő a' Pataki examenre, 's itt meghal, mert Kolozsi-nál is volt. – A' Primással szembe jó Pesten, 's a' Primást a' hídon elragadják a' lovak. – Ezek azt cselekedték, hogy a' tudatlan tudatlanságból, a' gonoszok gonoszságából ötöt rossz csillag alatt született embernek tekintették, 's rettegtek mint a' garabonczás deákot, a' hol megjelent.¹⁴

A *Kolozsiak* történetmagva tehát a felső-tiszai vidéken (a Rétközben) élő hiedelemből veszi az eredetét: a narratíva a családot körbelengő „Kolozsi-átokra” épül. Csakhogy az elsőre csodás jelenségeknek tűnő események, a Kolozsi Márkot érő csapások végül Madáchnál racionális magyarázatot kapnak, a misztifikáció helyét konkrétumok veszik át,¹⁵ a viszontagságok hátterében ugyanis egyetlen személy, egy bosszúálló *femme fatale*, Coronaro Margit mesterkedései állnak.

Jelen dolgozat a *Nőreprezentációk Madách Imre elbeszéléseiben* című tanulmány¹⁶ komplementereként fogalmaz meg kiegészítéseket Madách nőábrázolásával kapcsolatban, kifejezetten A *Kolozsiak*ban feltűnő démonikus nőalakra fókuszálva. A 18. századi rém- és kísértethistóriák kliséit felidéző történet a reformkori bosszúpróza műfaji konvenciói szerint bontakozik ki.¹⁷ Ezek alapján mind Voinovich Géza,¹⁸ mind Győrffy Miklós, mind Kerényi Ferenc¹⁹ a negyvenes évekre teszi a novella keletkezését, mondván: ezekben az években voltak rendkívül népszerűek a rémületes alakok borzalmas cselekedeteitől hemzsegő bosszúnarratívák, de a beteljesedett jóslat vagy „a kicserélt gyermek szélében kedvelt romantikus motívuma”²⁰ is ugyanezt látszik alátámasztani. Kerényi szerint a novella egyben azt is szemléltetheti, hogy milyen látványosan elvált egymástól a prózaíró Madách elmélete és gyakorlata. Az *Eszmék Léliáról* című George Sand-bírálatában a romantikus prózapoétikának azt a válto-

¹⁴ KAZINCZY Ferenc, *A' Szirmay-ház a' Magyar Nemzet Európába költözése olta a' mai időkig*, MTA KIK Kt, K636/I, 173b–174a. Kazinczy az 1810-es években kérte fel a Zemplén vármegyei főurat, a helytörténész-levéltáros Szirmay Antalt, hogy készítse el a kiterjedt Szirmay-család történetét. Miután Szirmay elhárította a kérést, Kazinczy magára vállalta a munkát, felhasználva Szirmay genealógiai gyűjtőmunkáját, az ő kérésére készített jegyzetanyagot, amelyeket Kazinczy saját kutatásaival, megjegyzéseivel egészített ki. A kéziratban maradt két, teljességre törekvő kidolgozás családfákat, biográfiai adatokat, feljegyzéseket és különféle életrajzokat tartalmaz. Vö. KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, s. a. r. ORBÁN László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Kazinczy Ferenc Művei), 815; Csörsz Rumen István, *Egy hegyaljai régiségbúvár a XIX. század elején* = SZIRMAY Antal, *Magyarország szóképekben (Hungaria in parabolis)*, ford. VIETÓRISZ József, kiad. Csörsz Rumen István, Kolozsvár, Kriterion, 2008, 6–9. (Az összefüggésre Orbán László hívta fel a figyelmemet, köszönet érte – B. N.)

¹⁵ Vö. Tzvetan TODOROV, *Bevezetés a fantasztikus irodalomba*, ford. GELLÉRI Gábor, Budapest, Napvilág, 2002, 42–43.

¹⁶ BÉRES Norbert, *Nőreprezentációk Madách Imre elbeszéléseiben*, Alföld, 2023/9, 68–87.

¹⁷ Lásd BIRÓ Annamária, *Petőfi Sándor A hóhér kötele című regénye és az 1840-es évek bosszúprózája*, *Studia Litteraria*, 2023/3–4, 45–62.

¹⁸ VOINOVICH Géza, *Madách Imre és Az ember tragédiája*, Budapest, Franklin Társulat, 1914, 186.

¹⁹ KERÉNYI, 222–223.

²⁰ GYÖRFFY, 191.

zatát ítélte el, amit elbeszéléseiben, például *A Kolozsiak*ban maga szintén művelt:²¹ kifogásolta az egymást gyötrő, „mártír-féle” torz alakokat és a „lelket leverő” siralmas történeteket, az esztétikai ízlést sértő motiválatlanságok és romantikus szélsőségek túltengését.²²

A Kolozsiakon a francia romantikus irodalom, különösen a fiatal pályakezdő Jókai hatása fedezhető fel: a rendkívüli, a bizarr, az irracionális, a lehetetlen iránti vonzalom, az indulatok elszabadulása, a szenvedélyek uralma a racionalitás kárára, az embergyűlölet, a válsághangulat – azaz a pesszimizmus poétikáját mintázó vonások Madáchnál is hangsúlyosak.²³ A szövegpárhuzamokat tekintve a lehetséges előzmények között említhető a *Márce Zára*, a *Forradalmi és csataképek* egyik darabja, *Az elesett neje*, közvetve pedig *A gonosz lélek*, illetve *A nyomorék naplója*. Noha mind a szerző, mind az életműve kikerült az irodalomtörténeti köztudatból, érdemes szóba hozni Remellay Gusztáv egyik történeti beszélyét, a 17. századi protestánsüldözések időszakába kalauzoló *Elisa de Castro* című elbeszélését, amely szintén egy titokzatos nőalakot léptet fel kérlelhetetlen bosszúállóként. Mivel a bosszú beteljesítése sokszor éveket ölel fel, a lelki deformációval párhuzamosan a test is látványosan elcsúful.²⁴ Márce Zára évekig tartó száműzetésében félelmetes boszorkánnyá válik, testén a fizikai romlás egyértelmű jeleivel: „egy sovány, száraz nőalak jelent meg előttök, haja közé kígyók voltak fonva, öltözetén zöldült a penész, arca sárga volt, mintha a koporsóból kelt volna föl”.²⁵ De hasonlóképpen jár Remellay címszereplője is, akit szintén eltorzul a bosszúnak élve: „nyolcz év rettenetes változást tőn ez arczon, a bú, kétségbeesés eltorzíták annak vonásait”.²⁶

A szélsőséges érzelemvezéreltséget, a női praktikákat tekintve Margit karaktere *Az elesett neje* főhősnőjével mutat feltűnő hasonlóságot, noha az nem jelenthető ki egyértelműen, hogy Jókai elbeszélése hatást gyakorolt Madáchra *A Kolozsiak* végső kidolgozásakor. Hermine a férje halálát akarja megtorolni, miközben kémként a magyar vezér segítségére lesz: feszültséget szít, manipulál, káoszt teremt, csábító szavai hatására három lengyel gránátos átszökik a magyar táborba; machinációinak esik áldozatul a császári sereg hadnagya is. Szépségének köszönhetően beférkőzik a horvát őrnagy bizalmába, sőt a szívébe is, ám az érzelmek csak a kíméletlen bosszú eszközei

²¹ KERÉNYI, 223.

²² Vö. MADÁCH Imre, *Próza 1. Elbeszélések és tanulmányok*, kiad. ANDOR Csaba, BENE Kálmán, Szeged, Madách Irodalmi Társaság, 2021, 199–204.

²³ Vö. SZAJBÉLY Mihály, *Jókai Mór (1825–1904)*, Pozsony, Kalligram, 2010, 43–55.

²⁴ BIRÓ, 53.

²⁵ JÓKAI Mór, *Márce Zára* = J. M., *Elbeszélések (1842–1848)*, kiad. OLTVÁNYI Ambrus, Budapest, Akadémiai, 1971 (JÓKAI Mór Összes Művei, Elbeszélések, 1), 42. (A továbbiakban a kiadványsorozat valamennyi darabját rövidítve adjuk meg: JMÖM)

²⁶ REMELLAY Gusztáv, *Elisa de Castro* = R. G., *Történeti beszélyek*, Budán, Nyomatott Gyurián és Bagó betűivel, 1844, 131–132.

lesznek.²⁷ A történet a bosszúprózák hagyományos műfaji konvenciói szerint alakul, a tetőponton azonban, miután Hermine felfedi magát, elengedi az őrnagyot, lemondva a retorzióról: „Hónapokon át éjjel-nappal fáradtam rajta, hogy megölhesselek; ...most itt vagy, ... most nem kell halálod többé... menj, fuss, mentsd meg magadat!...Elhoztalak a halál küszöbéig, – fordulj vissza, nem kell halálod többé... Add ide azt a gyűrűt ujjadról és menj...”²⁸ Minden bosszútörténet lényeges (poétikai szempontból is szükségszerű) momentuma a felfedés színpadias aktusa, amely során a szenvedő fél tudomást szerez a sorcsapásokat előidéző személy kilétéről és indítékairól. A bosszúálló számára kiemelten fontos, hogy az áldozata tudja, ki okozta a szenvedéseket, miért ment keresztül az elsőre felfoghatatlannak tűnő viszontagságokon. Így tesz Margit is *A Kolozsiak* végén, amikor a kéménykürtő eltorlaszolása után már biztosra veheti Kolozsi halálát: „És ezt mind Coronaro Margit tevé, ki nődöt ártatlanul gyilkoltatá meg veled, és életvirágaid leaszalta, mint a sirokkó. [...] Én, ki sorodat vezettem.”²⁹

A történet a különböző perspektíaváltások következtében a hetero- és a homodiegetikus elbeszélésmódok dialógusából bontakozik ki. A Rétköz barátságtalan vidékén átutazó és a Kolozsi család lepusztult kastélyának látványával szembesülő külső nézőpontú elbeszélő már a bevezető sorokban reflektál rá, hogy a következőkben egy naplótöredékekből rekonstruált, a fikcióképzés aktusainak alárendelt történetről lesz szó. Az anakronisztikus időszerkesztés következtében először a pusztulás képei tárulnak elénk (a szöveg alaphangulatát a kastélyhoz közeli lápvidék, a „vízország” nyomasztó világának részletes leírása teremti meg), anélkül, hogy a narrátor magyarázatot adna a romlás okaira, azokról csak a közbeékelődő retrospektív énelbeszélésből, Kolozsi Márk szólamáiból értesülünk. (A bevezetőben feltűnő rendezetlen kéziratcsomó egy része tehát feltételezhetően Kolozsi naplótöredékei, ezek keletkezéséről, utóéletéről azonban a szöveg semmit sem árul el.) Kolozsi elbeszéli, hogyan érte csapás csapás után, hogyan vált az egykor vagyonos, tekintélynek és tiszteletnek örvendő úrból egy szenvedésektől elgyötört, mélabús különccé, miután egy titokzatos nőszemély átkot szórt rá: „Ember! ki most merengsz boldogságod érzetében a csillagos égen, nem fogod tudni felszámolni szenvedéseidet, mint azon a csillagokat; ki most nőd keblére csókokat lehelsz, tört fogsz abba meríteni. Házad roskadozni fog, gaz nő küszöbén, színes ablakainak pókháló foglalja helyét. Kiszárad minden, lerothad, kiég körülötted. Még az eb is ki fog kerülni, és meg fog vonítani, mint engem; átkozva lesz minden, amit érintendesz.”³⁰

²⁷ Vö. BÉNYEI PÉTER, *Emlékezésalakzatok és lélektani reprezentáció a Jókai-prózában*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018, 40.

²⁸ JÓKAI MÓR, *Az elesett neje* = J. M., *Elbeszélések (1850)*, kiad. GYÖRFFY MIKLÓS, Budapest, Akadémiai, 1989 (JMÖM, *Elbeszélések 2/A*), 141.

²⁹ MADÁCH, 100.

³⁰ *Uo.*, 82.

Az átkot követően Kolozsit sorozatos veszteségek érik: gazdasága fokozatosan elpusztul, minden az enyészetévé lesz, miközben Margit névtelenül írt levele hatására befészkel magát a szívébe a féltékenység. A jelek tanúsága szerint a felesége titkos viszonyt folytat Barkóczival, ám azok a jelek, amelyek a hűtlenségre utalnak hamisak és csak Kolozsi félrevezetését szolgálják, mert a gyanú tüzét titkon végig Margit táplálta. Az ártatlan feleség végül a haragtól eltorzult Kolozsi áldozatává válik. Margit már az első feltűnésekor – egyelőre névtelenül, homályba burkolódzva – egy kísérteties alak benyomását kelti, enigmatikus szólamából csak az derül ki, hogy valami ördögiben mesterkedik, melyhez eszközként használja fel a leányát, akinek Margit akarata szerint az a feladata, hogy elcsábítsa Kolozsit. (A motívum a Jókai-konkordanciákat erősíti, lásd *A gonosz lélek* című novellát.) Az már elsőre is nyilvánvalóvá válik, hogy a nő bárkit képes kíméletlenül kihasználni a cél elérése érdekében, jóllehet a történetvégi revelációig tévhitben él Lóra származásával kapcsolatban.

A magyarázat ismét egy közbeékelte énnarráció keretében hangzik el. Az auktorialis elbeszélő szólamát megszakító egyes szám első személyű közlésmódok mindkét esetben az előzmények feltárásában érdekeltek: Margit elbeszélése – Kolozsi visszatekintésének komplementereként – a viszontagságok okairól, a szándékos károkozás motivációiról és a nő praktikáiról ad számot, bevezetve az olvasót a lelkiileg szétzilált Margit intrikáiba. Margit naplórészletéből egy elvakult, manipulatív nőalak képe bontakozik ki, aki a *femme fatale* tipikus vonásait viseli magán.

Az érzékiség, a veszély és az erő képzeit egyaránt magába foglaló archetipikus figura gyakran a patriarchális társadalmi normákkal szembeni lázadást jelképezi. A több száz éves felfogás szerint az Ádámot bűnre csábító Éva (Ter 3,1–24) tekinthető az első *femme fatale*-nak, s mivel a nő a bűnbeesés előidézője, a patriarchális logika szerint a büntetése a férfinak való alárendeltség.³¹ Éppen ezért az ellenállhatatlan szexuális kisugárzását eszközként használó onnipotens nő látens félelmet kelt a férfiban. Meglehetősen ambivalens alak: éteri szépségű, érzéki, csábító, egyszerre mind kiszámíthatatlan, ösztönös, amorális, démonikus – valamiféle primitív vadságot, zabolázatlan őserőt testesít meg, képes felismerni más emberek gyengeségeit vagy sebezhetőségét.³² Margit – mint a *femme fatale* általában – ellentmond a hagyományos férfiközpontú értékrendnek és női szereprepertoárnak, feminitása egyértelműen a gyanútlan férfiak behálózásában és befolyásolásában kap kiemelt szerepet: „Bécsbe mentem fel, új név alá rejtőzém, s mindent elkövettem, hogy bejáratos legyek a legfényesebb körökbe. Egyetlen igyekezetem volt, hogy a nagyhatalmú miniszter belém szeressen. Mit könnyebb utolérni egy szép nőnek, mint ezt, ha az eszközökkel nem nagyon lelkiismeretes. Nálam pedig az eszköz mindegy volt: üdvösségemet adtam volna életem céljáért,

³¹ Roche COLEMAN, *Was Eve the first femme fatale?*, Verbum et Ecclesia, 2021/1, 1–9.

³² BORGOS Anna, *A nézés öröme*, Kalligram, 2008/4, 74–75.

s ez egyedül bosszúm volt.”³³ A démoni nő álarco(ka)t visel, elfedi valós identitását és szándékát. Margit Zeréndi Margit álnéven kerül közel a Kolozsi családhoz, vizályt szít, érzelmeket mímél, eléri, hogy Kolozsiné az áruló, hűtlen feleség látszatát keltse: „Becsúsztam mint kígyó a Kolozsi-házba, hogy ahol csak lehet, marjak, és martam. Márk engem megkímélt, megkíméltem én is. Ő elorozta minden kincsemet, eloroztam én is. Őt egyszer ölhettem volna meg csak; így, szenvedélyeiben, ezerszer öltem meg lelkét.”³⁴ A bosszúálló nő cselekvő ágensként van jelen a történetben, míg vele szemben a másik két női karakter, Kolozsiné és Lóra csupán passzív áldozatok.

A Margit viselkedését mintázó szélsőséges érzelmek, az értelem elvesztése, a józan ész világtól való eltávolodás a korabeli gondolkodás szerint a hisztéria szimptomáiként (is) értelmezhetők. Az, hogy testi vagy pszichopatológiai jelenségről, esetleg pusztán kitalációról (színlelésről) van-e szó a hisztéria kapcsán, az egykorú orvosi praxisban sem volt egyértelmű, hiszen a nagyon hasonló tüneteket produkáló betegség-típusok sem különültek el élesen egymástól: a hisztéria, a melakór, a hipochondria, a mánia, a melankólia, az elmebaj, vagy az örület demarkációs vonalainak kijelölése gyakorlatilag lehetetlen volt. Vagyis a hisztériában szenvedők észrevétlenül átléphetik a határt az elmekór súlyosabb formái felé. Mivel a különböző mentális zavarok kategóriái évszázadokon keresztül egymásba csúsztak, a régi felfogás szerint a hisztéria „csupán egy diagnosztikai szemétkosár, mely számos, különféle panasz elegyéből egyfajta nyelvi konglomerátumot hozott létre, szomorú bizonyítékát adva ezzel az orvosi mítoszgyártásnak, értetlenségnek és tudatlanságnak”.³⁵

A sok évszázados, nagy tekintélyű értelmezési hagyomány a testi betegségként kezelt hisztériát a nemek különbözőségével kapcsolta össze, a modernitásig örökölte tovább a hippokratészi és a galénoszi felfogáson alapuló vélekedést, miszerint a nők fogékonyabbak a mentális betegségekre, így a hisztériára is.³⁶ Ez a nézet azokban az elméletekben élt tovább, amelyek már nem testi, hanem idegrendszeri zavarként értelmezték a hisztériát, a nők biológiai alacsonyabb rendűségének gondolatán alapuló magyarázat szerint ugyanis a nők az őket érő traumák, megrázkódtatások következtében könnyebben összeroppanhatnak, elveszíthetik a kontrollt az elméjük fölött.³⁷ Margit esetében valóban destruktív energiák szabadulnak fel a tragédia következtében, hiszen láthatóan mindent alárendel a retorzióknak, Kolozsi tönkretételének. A hisztéria keletkezésében és lefolyásában olyan szélsőséges érzelmek töltenek be központi szerepet, mint a keserűség, a düh, a bizalmatlanság; a hisztériában szenvedők

³³ MADÁCH, 96.

³⁴ *Uo.*, 97.

³⁵ Andrew SCULL, *A hisztéria felkavaró története*, ford. BOROSS Ottilia, PLÉH Csaba, Budapest, Holnap, 2013, 10.

³⁶ *Uo.*, 13–15.

³⁷ *Uo.*, 57.

indulatosak, kiszámíthatatlanok, gyakran érthetetlen módon viselkednek.³⁸ Margitot sokszor kétségek gyötrik, ám az engesztelhetetlen harag rendre felülkerekedik a racionalitáson, a fúria diadalmaskodik az érző lélek fölött: „Ő, de bosszúm mégis oly szörnyű! És lehet-e a borzasztónak borzasztónál egyéb orvossága? Erősítőre van szükségem, hogy ne lankadjak. Hiába! A női szív csak női szív; pedig mikor téged eltapostak, pajzán gúnykacaj közt tették azt a rablók. Erő, erő! itt már úgyszincs visszalépés, a kocka el van hajítva.”³⁹

Madách fanatikus hősnője a reformkori bosszúpróza általánosnak tekinthető karaktereinek jellemző vonásait idézi, az egész életüket a bosszúnak szentelő, a „hosszan érlelt, évekig formált bosszúállási stratégiát”⁴⁰ követő, valószínűtlen figurák köréből való. „A többi éven, akár évtizeden keresztül bosszút forraló, csak annak élő szereplők több esetben is azonos séma alapján konstituálódnak. A bosszúérzetet kiváltó tett következtében fellépő fájdalom minden további érzelmet semlegesít a szereplőkben, így azok élőhalottá, vagy géppé válnak.”⁴¹ A bosszú véghezvitele után a bosszúállónak már nincs szerepe a világban (önkezével vet véget az életének vagy megtévelyedik), mert a bosszúfolyamat során akaratlanul önmagát is felszámolta.⁴² A végső felismerés hatására az egyébként is labilis természetű Margiton az örület jelei mutatkoznak: „Margit széteresztett hajjal, kuszált öltözettel rohant az éjbe.”⁴³ Margit alakja a női erő elementaritását viszi színre, ám ez az erő csakis a pusztításban érdekelt. A fékezhetetlen energiák mindent felemésztenek.

³⁸ *Uo.*, 28–29.

³⁹ MADÁCH, 94.

⁴⁰ BIRÓ, 47.

⁴¹ *Uo.*, 54.

⁴² *Uo.*, 59.

⁴³ MADÁCH, 101.